

თემა VII

ზმნა

პრეფიქსული მორფემები

სვანურში ზმნა ისევე, როგორც დანარჩენ ქართველურ ენებში, პოლიპერსონალურია. პირის მორფემები

1-ლი და მე-2 სუბიექტური პირის ნიშნები ისევე, როგორც დანარჩენ ქართველურ ენებში, პრეფიქსებია, მე-3 პირში სუბიექტის ნიშანი თითქმის დაკარგულია, გარდა ხუთიოდე ზმნისა, სადაც, ქართულისა და მეგრულ-ლაზურისგან განსხვავებით, ის პრეფიქსია (ლ-). განსხვავებაა მრავლობითი რიცხვის 1-ელ პირშიც, სადაც პირის ნაცვალსახელს ნჷჲ (ჩვენ) ზმნა შეეწყობა ორი ფორმით: ერთში იგულისხმება მე-2 პირიც, მეორეში კი — არა; პირველს ეწოდება ინკლუზივი, მეორეს კი ექსკლუზივი; ინკლუზიური და ექსკლუზიური ფორმები მოეპოვება როგორც სუბიექტურ პირველ პირს, ისე ობიექტურსაც.

მრავლობითი რიცხვის გამოხატვა სვანურ ზმნაში სუფიქსურია. სუბიექტური პირის ნიშანთა სქემა ასეთია:

სუბიექტური აფიქსები

მხ. რ.

მრ. რ

1. ხჷ-

Si ლ- — -დ

Se ხჷ- — -დ

2. ხ-

ხ- — -დ

3. ლ-, Ø-

ლ-, Ø- — -ხ

მეშველი ზმნა ხჷ-ი (ვარ):

1. ხჷ-ი

Si ლ-ი-შდ

Se ლ-ი-შდ

2. ხ-ი

ხ-ი-შდ

3. ლ-ი

ლ-ი-ხ

სხვა სურათია თანხმონით დაწყებულ ზმნებთან:

1. დუიგე <*ჟ-დიგ-ე	Si ლ-გ-დგ-ე-დ
	Se დუიგ-ე-დ <*ჟ-დიგ-ე-დ
2. დიგ-ე	დიგ-ე-დ
3. დიგ-ე	დიგ-ე-ხ

მაშასადმე, თანხმონზე დაწყებულ ფუძეებთან სუბიექტურ პირის ნიშანთა სქემა ასეთია:

მხ. რ.	მრ. რ
1. -ჟ-	Si ლ-გ — -დ
	Se -ჟ- — -დ
2. Ø-	Ø- — -დ
3. Ø-	Ø- — -ხ

როგორც ვხედავთ, აქ პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი არის არა ხჟ-, არამედ -ჟ-, რომელიც ინფიქსია. მეორე და მესამე პირის ფორმები კი მხოლოდით რიცხვში ერთმანეთს ემთხვევა;

პირის ალომორფების განაწილების სურათი სვანურში საკმაოდ რთულია, რისი ერთ-ერთი მიზეზიც ზმნისწინებია.

თანხმონით დაწყებულ ზმნებთან გვაქვს კიდევ ერთი მოდელი, როცა ზმნის ფუძე ლაბიალურ ელემენტს შეიცავს; ფონეტიკური პროცესების შედეგად ასეთ ზმნებში მხოლოდითი რიცხვის სამივე პირის ფორმა ერთმანეთს ემთხვევა:

1. კჟიშე <*ჟ-კუშ-ე	Si ლ-გ-კუშ-ე-დ
	Se კჟიშ-ე-დ <*ხჟ-კუშ-ე-დ
2. კჟიშ-ე	კჟიშ-ე-დ
3. კჟიშ-ე	კჟიშ-ე-ხ

ობიექტური აფიქსები

პირისა და რიცხვის ნიშანთა სქემა ასეთია:

(ხმოვნით დაწყებულ ფუძეებთან)

მხ. რ.

მრ. რ

1. მ-

Si გუ- —

Se ნ- —

2. ჯ-

ჯ- — -ხ

3. ხ-, Ø

ხ-, Ø- — -ხ

1. მ-ა-ხტჷ-ი

Si გუ-ახტჷ-ი

Se ნ-ა-ხტჷ-ი

2. ჯ-ა-ხტჷ-ი

ჯ-ა-ხტჷ-ი-ხ

3. ა-ხტჷ-ი

ა-ხტჷ-ი-ხ

(თანხმოვნით დაწყებულ ფუძეებთან)

1. მ+გ-

Si გუ(<გუ+გ)-

Se ნ-

2. ჯ+გ-

ჯ+გ — -ხ

3. -

- — -ხ

1. მ+გ-ტხ-ე

Si გუ-ტხ-ე <*გუ+გ-ტიხ-ე

Se ნ+გ-ტხ-ე

2. ჯ+გ-ტხ-ე

ჯ+გ-ტხ-ე-ხ

3. ტიხ-ე

ტიხ-ე-ხ

ზმნისწინი

ზმნისწინები სვანურში ორი ტიპისაა (შდრ. თანდებულები): ე. წ. წინდებულ-თანდებულები: **ჟი-** (ა-), **ჩუ-** (ჩა-), **სგა-** (შე-), **ქა-** (გა-) და ძირითადი პრევერბები: **ან-** (მო-), **ად-/ა-** (მი-, წა-, გა-), **ეს-** (მი-), **ლა-** (შე-, წა-, მი-); ამ ორი ტიპის ზმნისწინთა შერწყმით მიიღება რთული ზმნისწინები:

ჟი+ან > ჟ'ან- — აღმო-, ამო-

ჟი+ად > ჟ'ად-/ჟ'ა- — ა-

ჩუ+ან > ჩუან- — ჩამო-

სგა+ან > სგ'ან- — შემო- და ა. შ.

სწორედ ზმნისწინებთან არის დაკავშირებული არაერთი სირთულე სიტყვაფორმათა სეგმენტაციისას, რადგან აქ თავს იყრის მრავალი ფონეტიკური პროცესი (ელიზია, უმლაუტი, მეტათეზისი...), რაც ცვლის ამოსავალ სურათს და ამოსავალი ფორმის აღდგენის გარეშე სწორი მორფემის გამოყოფა არ ხერხდება:

ქაღლორჟე < *ქა+ად-ი-ლორჟე (გაიტყუა) — ელიზია

PRPP+PR-SV-^{გა}ტყუება-AOR-PM

ჩ'ოთშყაღ < *ჩუ-ად-ო-შყაღ (დაუვარდა; ელიზია+მეტათეზისი)

PRPP+PR-OV-ვარდნა.AOR

ქცევა

ქცევის კატეგორია სვანურშიც სამწევრიანია და მისი მორფემებია:

საარვისო: **ა-**, **ჰ-**, **გ-**

სათავისო: **ბ-**, **ი-**

სასხვისო: **-ო-**; **-ი-** (ობიექტური წყობის ზმნებთან I და II პირებში)

სუბიექტური წყობის სასხვისო ქცევის ზმნებში აწმყოს მხოლოდობით რიცხვში სამივე პირის ფორმა ფორმალურად ერთმანეთს ემთხვევა, მრავლობითში კი — მხოლოდ პირველი ექსკლუზიური და მეორე პირის ფორმები, დანარჩენ ფორმებს მრავლობითის ნიშნები განასხვავებს::

1. **ხ-ო-დგარ-ი < *ხუ-ო-დგარ-ი**

ლ-ო-დგარ-ი-დ

S1Si-OV-კელა-PRS-PM-PL

S1-OV-კელა-PRS-PM

ხ-ო-დგარ-ი-დ < *ხუ-ო-დგარ-ი-დ

2. ხ-ო-დგარ-ი
S2-OV-კვლა-PRS-PM

ხ-ო-დგარ-ი-დ
S2-OV-კვლა-PRS-PM-PL

3. ხ-ო-დგარ-ი
O3-OV-კვლა-PRS-PM

ხ-ო-დგარ-ი-ხ
O3-OV-კვლა-PRS-PM-PL

გვარი

გვარი, ტრადიციული გაგებით, სვანურშიც სამია; აფიქსაციის თვალსაზრისით, განსხვავება გვაქვს ვნებითში: სვანურში არ არის სუფიქსური (-დონიანი) წარმოება და ქართულ დონიან ვნებითებს სვანურში ინიანი წარმოება შეესაბამება: თეთრ-დ-ებ-ა — ი-თთენ-ი, ამის გამო, სათავისო ქცევისა და რეფლექსივების ფორმები აწმყოს წრეში ერთმანეთს ემთხვევა (ძირითადად ი-ზე დასრულებულ ზმნებში, ე'ბოლოხმოვნიანებში დაბოლოება იძლევა საშუალებას მათი გარჩევისა) და მათ გასარჩევად კონტექსტის მოშველიებაა საჭირო: ი-შხ-ი = 1. იწვავს; 2. იწვება; ი-შყდ-ი = 1. ირეცხავს; 2. ირეცხება; ი-წრან-ი = 1. იწითლებს; 2. წითლდება; ასევე, გვაქვს უნიშნო და ე'პრეფიქსიანი წარმოებაც: ხ-ე-შხ-ი (ეწვება), თხერ-ნ-ი (სკდება); ალ. ონიანი ვნებითის ერთ-ერთ ფორმანტად მიიჩნევს —ოლ/-ოლ სუფიქსსაც, რომელიც

მაშასადამე, სიტყვაფორმაში ფონეტიკური ცვლილებები, რომლებიც ართულებს რეკონსტრუქციის გარეშე გლოსთა გამოყოფას, უკავშირდება ქცევისა და გვარის მორფემებსაც, თუ კი ისინი მეუმლაუტე (ე, ი) ხმოვნებია; ისინი ცვლიან ზმნისწინისეულ ხმოვანს: მაგალითად, ზმნისწინისეული ა ელემენტის ნაცვლად ასეთ შემთხვევებში წარმოდგენილია ა (ლნტ-ში და ცხუმარულ კილოკავში კი — ე): ა/ედ-გ-ე (აიშენა, აიგო) <* ად-ი-გ-ე; ა-ჯ-ჰიდ (მოგიტანა) < ა-ჯ-ი-ჰიდ... ად-შიხ-ან (დაიწვა) < ად-ი-შიხ-ან... სგ'ანდჰე (ჩაიცვა) <* სგა-ა/ედ-ი-ჰე-ე...

2) თუ ზმნისწინს სასხვისო ქცევის ო ალომორფი მოსდევს, მაშინ S₁-ის უ-ც ქრება, ნულს უთანაბრდება; შდრ.: ეს-ჰ-ი-რკ (დავიკიდე) — ეს-ო-რკ (დავუკიდე), ეს-ჰ-ი-გშჰ (დავისხი) — ეს-ო-გშჰ (დავუსხი);

კონტაქტი

კონტაქტის მაწარმოებლები სვანურშიც სუფიქსებია: -უნ (>-ჰნ-), -ნუნ-, -ა/ანჰ-... საინტერესო ფაქტია, რომ ამ ენაში შუალობითი კონტაქტი

ახასიათებს ზოგ ორპირიან ზმნასაც, რომლებიც ქართულში კაუზატიურია უფრო ფართო გაგებით: აძინებს — ატყუ-უნ-ე, ატარებს (აიძულებს სიარულს) — აზელწალ-უნ-ე/ ხაზელწალ-უნ-ე, აღვიძებს — აძცხ-უნ-ე და სხვ. გარდა ამისა, დასტურდება საანალიზო სუფიქსის ერთ ლექსემაში რამდენიმეგზის ხმარება, რის მიზეზადაც პირველადი მორფემის ფუნქციური დაჩრდილვა ითვლება, მაგრამ შეინიშნება ერთი მოვლენა (განსაკუთრებით ბალსქვემოთრ დიალექტში): კონტაქტის ნიშნის განმეორებითი დართვა ზოგ შემთხვევაში ცვლის სემანტიკას და ზმნას ჰმატებს მეოთხე პირის გაგება (ეს განსაკუთრებით იდენტიფიცირებადია პირველი პირის ფორმებში: ხტ-ა-დგარ-რუნ-ე (ვაკვლევინებ მე მას მას) შდრ. ხტ-ა-დგარ-რუნ-უნ-ე (ვაკვლევინებ მე მას მას მას = მე ვაიძულებ მას, რომ მან აიძულოს სხვა, მოკლას ის — მე ვაიძულებ პეტრეს, რომ მან პავლეს მოაკვლევინოს ჯიხვი); ამიტომ, ვფიქრობ, კონტაქტის მორფემები განმეორების შემთხვევაში ცალ-ცალკე გლოსებად უნდა ჩაითვალოს.

უღლება

სვანური ზმნის უღლების პარადიგმაში მწკრივთა რაოდენობა მეტია. უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა „მეტი“ მწკრივი (ა. შანიძე) ევიდენციალურია. რადგან სრული პარადიგმის დეტალური განხილვის საშუალებას რეგლამენტი არ იძლევა, განვიხილავთ მხოლოდ აწმყოსა და დრო-კილოთა ქართულისგან განსხვავებულ ფორმებს: მყოფადუსრული (ჩვენი ტერმინოლოგიით ინფერენციული აწმყო), პირობითი სრული და პირობითი უსრული, თურმეობითი I (ევიდენციალური იმპერფექტი I) და თურმეობითი II (ევიდენციალური იმპერფექტი II), პირობით-შედევობითი I და პირობით-შედევობითი II (III სერია). გარდა ამისა, ქართულისგან მკვეთრად განსხვავებული მონაცემია I შედეგობითი (ქართული I თურმეობითის ბადალი მწკრივი), სადაც პრევერბიანი და უპრევერბო ფორმის ორი სახეობა ერთმანეთს უპირისპირდება ასევე ევიდენციალობის ნიშნით.

მყოფადუსრული (resp. ინფერენციული აწმყო)

1 ხტ-ა-ირ-უნ-ი (ალბათ ვწერ, ვწერდე იქნება)	Si ლ-ა-ირ-უნ-ი-დ
S1-NV-წერა-EVID-PM	S1Si-NV-წერა-EVID-PM-PL
	Se ხტ-ა-ირ-უნ-ი-დ
	S1Sგ-NV-წერა-EVID-PM-PL

2 ხ-ა-ირ-უნ-ი
S2-NV-წერა-EVID-PM
3 ა-ირ-უნ-ი
NV-წერა-EVID-PM

ხ-ა-ირ-უნ-ი-დ
S2-NV-წერა-EVID-PM-PL
ა-ირ-უნ-ი-ხ
NV-წერა-EVID-PM-PL

ევიდენციალური იმპერფექტი I (resp.I თურმეობით

მხ. რ.

მრ. რ

1 ხჷ-ჲ-გმ-უ/ინ-ა

Si ლ-ჲ-გმ-უ/ინ-ა-დ

(ვუშენებდი/ვაშენებდი ზედ თურმე)

Se ხჷ-ჲ-გმ-უ/ინ-ა-დ

2 ხ-ჲ-გმ-უ/ინ-ა

ხ-ჲ-გმ-უ/ინ-ა-დ

3 ხ-ჲ-გმ-უ/ინ-ა

ხ-ჲ-გმ-უ/ინ-ა-ხ

ევიდენციალური იმპერფექტი II (resp.II თურმეობით

1 ლგ+მ-გჰმ-ჲნ ხჷ-ი

Si ლგ+მ-გჰმ-ჲნ+ე ლ-ი-შდ

(/ ლგ+მ-გჰმ-ჲნ+ე ხ-ჲი

Se ლგ+მ-გჰმ-ჲნ+ე ხჷ-ი-შდ

(ვაშენებდი თურმე)

2 ლგ+მ-გჰმ-ჲნ+ე ხ-ი

ლგ+მ-გჰმ-ჲნ+ე ხ-ი-შდ

3 ლგ+მ-გჰმ-ჲნ+ე ლ-ი

ლგ+მ-გჰმ-ჲნ+ე ლ-ი-ხ

შევადაროთ ევიდენციალური ფორმები მორფემაზე დაკვირვების თვალსაზრისით: აშყჲდ-ჲნ-ი (ალბათ რეცხავს) — აშყჲდ-ჲნ-ჲლ/იშყჲდ-ჲნ-იჲ (ალბათ რეცხავდა) — აშყჲდ-ინ-ა (ალბათ გარეცხავდა) — ხაშყჲდ-ჲნ-ა (თურმე ურეცხავდა) — ლგმშყოდ-ჲნ-ე-ლი (თურმე რეცხავდა)...

სვანური ზმნისთვის დამახასიათებელია ასევე მოქმედების ან ობიექტის სიმრავლის (და არა მრავლობითობის) სუფიქსური გამოხატვა, რომელსაც ვ. თოფურია ასე თარგმნის: ბევრი ან ბევრჯერ; სემანტიკურად მიახლოებით შეიძლება შევადაროთ ქართულში და-ზმნისწინიან ზოგიერთ ზმნას: დათალა, დაჭამა... ჩვენ მას მოქმედების ინტენსივობას ვუწოდებთ; მორფემები: -ალ,

-აჲლ, -ელ, -იჲილ, -იჲაჲლ, -ჲურ...

შდრ. ან-ყ-ე (აცხობს) — ა-ნყ-აჲლ-ი (აცხობს მრავალს)...

განსაკუთრებულ განხილვას მოითხოვს I შედეგობითი, მწკრივი, რომელიც ქართული I თურმეობითის ბადალ მწკრივად ითვლება, სინამდვილეში კი მათ შორის საკმაო განსხვავება. საქმე ეხება უპრევერბო და პრევერბიან ფორმათა როგორც სემანტიკას, ასევე წარმოებას. რუსი მეცნიერი ნ. სუმბათოვა,

რომელმაც საგანგებო ნაშრომი უძღვნა სვანურ ზმნას, მართებულიად შენიშნავს, რომ, მისი აზრით, ეს ორი სხვადასხვა მწკრივია. საქმე მთლად ასეც არ არის, თუმცა რუს კოლეგას სრულად რომ სცოდნოდა ამ მწკრივის უპრევერბო ფორმათა ორგვარი წარმოების შესახებ, საკითხს, ვფიქრობთ, კიდევ უფრო კატეგორიულად დასვამდა. შდრ.:

ხ-ო-ირ-ა (უწერია მას ის=ნაწერი აქვს) — ხ-ა-ირ-ენ-ა (თურმე უწერია მას ის=ნაწერი ჰქონია) — ოთიირა <*ად-ო-ირ-ა (თურმე დაუწერია მას ის=დანაწერი ჰქონია)/

სუფიქსურ მორფემათა განლაგება სვანურ ზმნაში ასეთია: ინტენსივობის ნიშანი („ბევრი ან ბევრჯერ“), ევიდენციალობის ნიშანი, კონტაქტის ნიშანი, მწკრივის ნიშანი, მრავლობითი რიცხვის ნიშანი:

ხ-ა-შყჷდ-იჷლ-ჷნ-ჷნ-ა-ხ (არეცხვინებდნენ თურმე)

O3-NV-რეცხვა-INTS-CON-EVID-PM.Evid.Imp-PL

